

УДК 37(09)(477)

Ольга ЦАРИК,

кандидат філологічних наук, доцент

Тернопільський національний економічний університет, м. Тернопіль

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ
ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ
У СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ
(60-ТІ РОКИ ХХ СТ.)**

У статті розглянуто педагогічні умови розвитку культури писемного мовлення учнів у загальноосвітніх школах в системі радянської освіти 60-их років ХХ ст. Проаналізовано основні методи та форми мовної підготовки учнів.

Ключові слова: педагогічні умови, метод навчання, форма навчання, мовна освіта, культура писемного мовлення.

Постановка проблеми. Проблема підвищення комунікативної мовної культури актуальна не лише для українського суспільства, зниження рівня культури мовлення простежується в різних країнах.

В сучасних умовах підвищеної необхідності спілкування у письмовій формі особливо гостро відчувається педагогічна проблема розвитку культури писемного мовлення учнів у загальноосвітніх навчальних закладах. Для пошуку сприятливих педагогічних умов розвитку культури усного та писемного мовлення важливе значення має вивчення досвіду минулих років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення зазначеної проблеми та на які опирається автор. У працях українських вчених проаналізовані лінгвістичні та методичні

© Царик О.

аспекти культури мовлення, зокрема ці питання досліджували Н. Бабич, І. Білодід, О. Біляєв, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, А. Каніщенко, А. Коваль, Л. Мацько, В. Русанівський та ін.

Теоретичні положення про розвиток мовлення та зв'язок мовлення з мисленням досліджували Л. Виготський, П. Гальперін, О. Леонтьєв, психолінгвістичні основи мовленнєвої комунікації – І. Зимня, І. Синиця, обґрунтуванням змісту, форм і прийомів роботи з формування мовлення учнів займалися М. Вашуленко, Н. Голуб, В. Мельничайко, М. Пентиліук, О. Хорошківська, Г. Шелехова.

Мета статті полягає в аналізі педагогічних умов розвитку культури писемного мовлення учнів у загальноосвітніх навчальних закладах 60-х років ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі педагогічні умови трактуються як обставини, що сприяють або протидіють проявам педагогічних закономірностей, обумовлених дією факторів [2, с. 80], а також як сукупність об'єктивних можливостей змісту, форм, методів та прийомів підвищення ефективності навчально-виховного процесу та матеріально-просторового середовища, які забезпечують успішне вирішення поставлених завдань [1, с. 12].

У післявоєнний період ХХ ст. формування культури писемного мовлення було актуальним питанням не лише для учнів, оскільки існувала значна кількість неграмотних та малограмотних серед дорослого населення. Для прикладу наведемо дані зі “Звіту про школи грамоти та для навчання неписьменних і малописьменних” статистичного відділу Міністерства освіти УРСР за 1947 р. : у школах грамоти на початку звітного періоду було 201 тис. 323 чоловік неписьменних та 222 тис. 164 чоловіка малописьменних [8, с. 1]. Існувала гостра необхідність розвитку методики навчання мови, основне завдання якої полягало у пошуку сприятливих педагогічних умов для реалізації основного завдання школи – формування основних мовних вмінь та навичок. У п'ятдесятих роках ХХ ст. зміст навчання мови значно покращився, у позитивну сторону змінився також зв'язок теорії з практикою. Значна увага приділялася вивченню передового педагогічного досві-

ду кращих учителів, оскільки неналежна увага до практичних вправ частково була причиною низького рівня культури усних і письмових висловлювань учнів [9, с. 69].

Далі перейдемо до аналізу педагогічних умов формування культури писемного мовлення учнів у системі радянської освіти 60-их років ХХ ст. У теорії та практиці розрізняли форму та метод роботи. Бесіду, розповідь, лабораторну роботу називали методом тоді, коли хотіли підкреслити особливість внутрішньої, пізнавальної діяльності учнів під час навчання, а формою у тому разі, коли звертали увагу лише на зовнішню сторону навчального процесу. Таким чином, методи навчання могли розглядатися і як форми роботи [6, с. 25].

Варто зауважити, що радянська дидактика відкинула формалістичні позиції “буржуазної” дидактики, в якій розглядалося три форми навчання: акроматична (на основі слухання), еротематична (на основі запитань та відповідей) та дейктична (на основі демонстрування). Основні закономірності навчального процесу обумовлювалися не стільки формою, скільки логічністю, проте форма розглядалася як один з факторів навчання.

У педагогічній літературі та програмах з педагогіки шістдесятих років форми організації навчання розглядалися окремо: урок як основна форма організації навчальної роботи школи; позаурочні форми організації навчання (праця в гуртках, у кабінетах, у читальні); основні форми організації навчально-виробничої праці (індивідуальна, бригадна, учнівські виробничі бригади, літня виробнича практика, літні виробничі табори); домашня навчальна робота та самопідготовка учнів (у школах-інтернатах та групах продовженого дня).

Метод навчання обумовлювався змістом навчального процесу. Тому кожен загальнодидактичний метод мав свої особливості та свої методичні прийоми при використанні. Кожен предмет мав лише йому притаманні методи навчання, зокрема, аналіз художнього твору, метод виправлення орфографічних помилок, метод усного та письмового переказу. Робота над вдосконаленням загальнодидактичних методів, які були основою для усіх навчальних предметів, передбачала потребу покращення методів навчання кожного предмета.

Відповідно до завдань, які ставилися перед школою, учені визначали систему загальнодидактичних методів навчання: загальнопізнавальні методи (аналіз та синтез, індукція та дедукція, порівняння); виклад навчального матеріалу вчителем; бесіда; демонстрування та ілюстрування; робота з підручником; вправи; лабораторні та практичні роботи; дослідний метод; навчальні екскурсії; методи трудового і виробничого навчання; метод виробничих завдань [6, с. 25].

Досвід учителів 60-их років ХХ ст. показав, що практичну користь у вивченні граматики та орфографії дають тільки ті вправи, які активізують учнів, спонукають їх уважно ставитись до слова та його форм, спостерігати, мислити, робити висновки, заглиблюватися в граматичні висновки. Наведемо для прикладу основні види граматичних та граMATико-орфографічних вправ, які використовували учителі для формування культури писемного мовлення учнів у 60-ті роки ХХ ст.

І. Фонетичні, або звуко-буквені вправи.

Уже в початковій школі діти виокремлювали в словах звуки та букви, вимовляли та називали їх, читали, писали, ділили слова на склади; із складів, звуків та букв складали слова. На уроках проводилась напружена індивідуальна та колективна робота, оскільки лише при активному засвоєнні елементів читання та письма на основі аналітико-синтетичного методу навчання можна за короткий час навчити учнів читати та писати [7, с. 20].

З усною формою аналітико-синтетичної діяльності учнів найтісніше було пов'язане письмо. Учні ознайомлювалися з графічним зображенням звуків – буквами та їх сполученнями. При засвоєнні елементів букв, їх написанні, поєднанні елементів у ціле, з'єднання з іншими буквами учні зіставляють одні букви з іншими за графічним зображенням, фонетичним змістом. Таким чином встановлювалися асоціації (зв'язки) одних елементів букв з іншими, синтез між звучанням та вимовою й графічним позначенням, що проходить на рівні чуттєвого, сенсорного та моторного, засвоєння: слухового та зорового сприймання, уявлень про артикуляцію і рухи руки. При цьому активно працювало мислення дитини: воно проходило індуктивний шлях

від сприйняття до узагальнення, а також дедуктивний – від загальних положень до окремих випадків [7, с. 20].

Далі, у другому класі учні дізнавалися про наголошені та ненаголошені голосні, тверді та м'які, дзвінки та глухі приголосні з метою навчитися аналізувати звукову, буквену та складову структуру слова, правильно вимовляти окремі звуки та переводити їх в букви, склади, слова. Для доброго засвоєння письма учням необхідно було навчитися правильно розрізняти всі типи звуків, переносити наголос з одного складу на інший, розпізнавати тверді та м'які приголосні на слух і за вимовою, правильно чути, вимовляти, порівнювати, добирати аналогічні приклади.

У третьому та четвертому класах учні вже не отримували нових відомостей з фонетики, проте постійно користувалися нею. В учнів розвивався мовний слух, сприйнятливність до окремих звуків та їх сполучень, правильна вимова окремих звуків, уміння зіставляти їх [7, с. 21].

II. Морфологічні вправи. До морфологічних вправ, які використовували для формування культури писемного мовлення, належали: аналіз морфологічного складу слова та добір спільнокореневих слів, вправи на розрізювання частин мови, вправи на розпізнавання типів відмін, відмінків, чисел відмінюваних частин мови. Такі типи вправ сприяли граматичному розвитку дітей, вдосконаленню їх знань з мови, формуванню цінних навичок граматичного письма. Для аналізу морфологічного складу слів учням потрібно було добре орієнтуватися в частинах мови, впевнено зіставляти споріднені слова. Така робота допомагала розуміти значення слів та їхній правопис, усвідомити дії, які виконуються над словом [7, с. 22].

III. Орфографічні вправи. Серед орфографічних поширених у методиці вправ найбільш ефективними називали такі:

1. Записування тексту, що супроводжувався аналізом, виконанням граматичних завдань (словотворенням, вписуванням пропущених букв, вибіркоким списуванням).

2. Письмо з пам'яті: текст уважно читали, аналізували, запам'ятавали, а потім записували під диктовку вчителя чи з пам'яті.

3. Попереджувальний ті пояснювальний диктант, а також коментоване письмо.

4. Підготовчий диктант за своїм характером подібний до письма з пам'яті; повторний диктант після контрольного та наступна робота над помилками.

5. Письмові роботи, розраховані на самостійне відтворення чи перероблення тексту: вільний диктант, широкий чи стислий виклад, зі зміною форм (наприклад, особи або часу дієслова), творчий диктант.

6. Письмові роботи, пов'язані із оформленням своїх думок: складання тексту за опорними словами, написання листа, оповідання.

Останні два види вправ включали, окрім розвитку мовлення, також і орфографічну роботу, де учні звертали особливу увагу на дотримання правил письма. При написанні твору учень був змушений користуватися орфографічними навичками, проте основну увагу приділяв стилю, композиції, правильній передачі змісту. При виконанні завдань такого типу грамотність досягалася через безпосереднє висловлення думки, на основі принципу єдності форми та змісту. У методистів шістдесятих років ХХ ст. виникав сумнів щодо активного характеру засвоєння грамотності. Проте, на основі спостережень стверджували, що грамотність "вільного" письма в окремих випадках була не нижчою, ніж у спеціальних орфографічних вправах. "Орфографічна думка" учня при тому теж активно працювала, для самоконтролю під час написання творчих робіт вдаватися до орфографічних правил [7, с. 25].

При доборі орфографічних вправ учителі зважали на те, як активізується увага, сприйняття, пам'ять та мислення учнів. Учні впродовж написання завдань виокремлювали орфограми, засвоювали та запам'ятовували їх, аналізували граматичні явища та орфографічні правила, які лежали в основі написання.

Основними інтелектуальними операціями, за допомогою яких учні засвоювали правопис, були аналіз та синтез, знаходження схожого та відмінного, класифікація та узагальнення, аргументація та систематизація [7, с. 25].

IV. Синтаксичні вправи. Вправи такого типу полягали у виокремленні словосполучень з речення, граматичної основи та другорядних членів речення, видів речень (розповідних, питальних, окличних, простих, складних). Умовно до синтаксичних вправ зараховували також вправи на розділові знаки.

Основні види синтаксичних вправ: виділення пар слів, аналіз речень за їх типами і складовими частинами, складання словосполучень та речень різної структури, аналіз пунктуаційних правил.

Синтаксичні вправи були аналітичними та синтетичними, серед них найбільш ефективними були: 1) зіставлення одного типу словосполучення чи речення з іншими (наприклад, поширених та непоширених речень, речень з однорідними членами, складних речень); 2) розбір речень з поясненнями та обґрунтуванням; 3) складання словосполучень та речень за завданнями учителя; 4) відновлення деформованих речень [7, с. 25].

У середніх загальноосвітніх школах 60-их років ХХ ст. при формуванні культури писемного мовлення учнів великого значення надавали усним та письмовим роботам творчого характеру. Усні творчі роботи проводилися з метою закріплення знань учнів, розширення їхнього кругозору, розвитку уяви та здібностей логічно мислити, збагачення словника. У середніх класах учням пропонували складати оповідання, використовувати слова з певними орфограмами, або речення на правило синтаксису, за допомогою яких поєднували роботи з мови та літератури. Практикували також написання оповідань за планом, заданим початком, з використанням вказаного вчителем лексичного матеріалу [3, с. 55].

Для збагачення словникового запасу учнів використовували ігрову форму, зокрема до запропонованої картини написати якомога більше слів: іменників, прикметників тощо. Використовували також різні види словникової роботи, стилістичні вправи: замінити у тексті слів синонімами, уникаючи повторення, порівняти вживання коротких і повних форм прикметників та дієприкметників у російській та українській мовах. Практикували також вправи на складання ділових

паперів (заяви, розписки, протоколи, довідки), написання заміток та статей у газети [3, с. 55].

Твори на вільні теми допомагали розвинути в учнів здатність зворотної творчості, яка дозволяла вкладати в розуміння вивченого твору власний життєвий досвід [3, с. 60].

Отже для розвитку усного та писемного мовлення у середній школі використовували систему творчих робіт. Діти вчилися не лише робити перекази, писати твори за малюнками, а й складати оповідання, в основі яких були власні переживання, враження, спостереження. Для формування культури писемного мовлення учнів використовували письмові роботи кількох видів.

1. Твори описового характеру, в яких діти розповідали про свої спостереження над явищами природи, окремими предметами: 1 клас – “Наша школа”, “Шкільний сад”, “Як пташки живуть у нас взимку?”, “Наш клас”; 2 клас – “Як ми приваблюємо птахів”, “Дерева і кущі”, “Дуб і тополя”, “Перелітні птахи”, “Літо і осінь”, “Зима в лісі”, “Садок восени”, “Наше шкільне подвір’я”; 3 клас – “Як настає осінь?”, “Як заходить сонце?”, “Роса на траві”, “Настає весна”, “Райдуга”, “Садок і город”, “Парта”; 4 клас – “Наше село”, “Журавлі летять у вирій”, “Осінній дощ”, “Бабине літо”, “Зимовий вечір”, “Як опадає листя з дерев?”.

2. Твори, в яких розповідається про спостереження над різними трудовими процесами: 1 клас – “Як росте хліб?”; 2 клас – “Як ми ліпили снігову бабу?”, “Як саджають дерева?”, “Як сіють озиму пшеницю?”, “Як ластівка робить гніздо?”, “Як вудять рибу?”; 3 клас – “Як садять картоплю?”; 4 клас – “Як збирають насіння білої акації?”, “Як сушать яблука?”, “Як копають і чистять буряки?”, “Як сушать сіно?”, “Як доглядають за картоплею?”, “Як виростити плодове дерево?”, “Що роблять колгоспники у полі восени?”.

3. Твори-спогади: 3 клас – “Як ми знайшли гніздо?”; 4 клас – “Мое дитинство”, “Як я навчився майструвати?”, “Як я врятував пташку?”.

4. Твори-роздуми про суспільні явища, оцінка моральних вчинків і поведінки: 3 клас – “На тваринницькій фермі колгоспу”; 4 клас – “Наш класний колектив”, “Ми хочемо миру”, “Чим ми допомагаємо колгоспникам?”, “Боягуз і хоробрий”, “Хороший вчинок”, “Яким мені хочеться бути?”, “Якби в мене була чарівна паличка”, “Для чого людина живе на світі?”, “Що таке правда?”.

5. Твори на теми прислів'їв і приказок: 4 клас – “У страху великі очі”, “Що посієш, те й пожнеш”.

6. Твори про події, в яких діти самі брали участь: “Зустріч птахів”, “Як ми закладали шкільку фруктових дерев?”, “Як ми допомагаємо колгоспникам?” [4, с. 41].

Для ефективного написання письмових робіт з розвитку мовлення вчителі проводили підготовку: організовували спостереження за природою, екскурсії до лісу, на колгоспні поля, на ферму, ведення календаря погоди.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На основі аналізу педагогічних умов розвитку культури писемного мовлення учнів 60-х років ХХ ст. можна зробити висновки, що система загальнодидактичних методів навчання передбачала загальнопізнавальні методи: аналіз та синтез, індукцію та дедукцію, порівняння; виклад навчального матеріалу вчителем; бесіду; демонстрування та ілюстрування; роботу з підручником; вправи; лабораторні та практичні роботи; дослідний метод; навчальні екскурсії; методи трудового і виробничого навчання; метод виробничих завдань. Практичну користь дають вправи, які активізують учнів, спонукають їх уважно ставитись до слова та його форм, спостерігати, мислити, робити висновки, заглиблюватися в граматичні висновки. Завдання творчого характеру сприяють закріпленню знань учнів, розширенню кругозору, розвитку уяви та здібностей логічно мислити, збагаченню лексичного запасу.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні педагогічних умов розвитку культури писемного мовлення учнів у системі радянської освіти 70-х років ХХ ст.

Список використаної літератури

1. Аксарина И. Ю. Педагогические условия адаптации выпускников школ на этапе перехода от общего к высшему профессиональному образованию : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / И. Ю. Аксарина ; Курганский гос. ун-т. – М., 2006. – 19 с.
2. Бабанский Ю. К. Интенсификация процесса обучения / Ю. К. Бабанский. – М. : Знания, 1987. – С. 80.
3. Богачова Л. Ф. Учнівські твори на вільні теми / Л. Ф. Богачова // Радянська школа. – 1961. – № 11. – С. 55 – 60.
4. Заза Р. К. Система творчих письмових робіт у початкових класах / Р. К. Заза // Радянська школа. – 1964. – № 9. – С. 41 – 43.
5. Назарова О. Л. Новые информационные технологии в управлении качеством образовательного процесса в колледже / О. Л. Назарова // Информатика и образование. – 2003. – № 11. – С. 79–84.
6. Помагайба В. І. Нові вимоги до форм і методів навчання / В. І. Помагайба // Радянська школа. – 1961. – № 2. – С. 19 – 25.
7. Рождественський М. С. Аналітико-синтетичні вправи на уроках російської мови / М. С. Рождественський, В. А. Кустарьова // Радянська школа. – 1963. – № 6. – С. 20 – 25.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Фонд 166. – Опис 15. – Справа 984. – 64 арк.
9. Яворська С. Реалізація методичних ідей у практиці роботи школи (50-ті роки ХХ ст.) / Стефанія Яворська // Рідна школа. – 2003. – № 12. – С. 69 – 72.

Рецензент – доктор педагогічних наук, доцент Мірошніченко В. І.

Царик О. М. Педагогические условия развития культуры письменной речи учеников в системе советского образования (60-е годы ХХ ст.)

В статье рассмотрены педагогические условия развития культуры письменной речи учеников в общеобразовательных школах в системе советского образования 60-ых годов ХХ ст. Проанализированы основные методы и формы языковой подготовки учеников.

Ключевые слова: педагогические условия, метод обучения, форма обучения, языковое образование, культура письменной речи.

Tsaryk O. Pedagogical Conditions for the Development of Writing Culture of School Students in the System of Soviet Education (60-th Years of XX Century)

Introduction. The problem of communicative linguistic culture improving is relevant not only for Ukrainian society, but also the decline of the culture of speech is traced in different countries. In today's conditions of increased need for communication in writing the pedagogical problem of the development of writing culture of students in general education institutions is particularly acute. The study of the past experience is a good way to find favorable pedagogical conditions for the development of the culture of oral and written speech.

Purpose. The purpose of the paper is to analyze the pedagogical conditions for the development of the culture of written broadcasting of students in general education institutions of the 1960-s.

Results. In the process of developing the writing culture of students in schools of the Soviet system of education in 60-s of the twentieth century were used analysis and synthesis, induction and deduction, comparison, presentation of the teaching material by the teacher, conversation, demonstration and illustrations, work with the textbook, exercises, laboratory and practical work, research method, educational excursions. Phonetic or acoustic exercises, morphological exercises, spelling exercises, creative tasks, translations, works on drawings, stories based on own feelings, impressions, observation of students served for the formation of the culture of the written broadcast of students in the 60-s of the twentieth century.

Originality. The pedagogical conditions for the development of the culture of written broadcasting of students in general education institutions of the 1960-s were analyzed. The methods and forms of teaching used to develop the writing culture of students were systematized.

Conclusions. On the basis of the analysis of the pedagogical conditions of the development of the written speech culture of students of 60-s of the XX century it can be concluded that the system of general-didactic teaching methods envisaged common cognitive methods. Practical benefits to the development of the culture of written speech provide exercises that activate students, encourage them to be attentive to the word and its forms, observe, think, draw conclusions, go deep into the grammatical conclusions. Creative tasks contribute to strengthening the knowledge of students, expanding the horizons, the development of imagination and the ability to think logically, enriching the lexical stock.

Keywords: *pedagogical conditions, teaching method, form of education, language education, culture of written speech.*